

УДК 8Г1
ББК 83.3(0)3

**ЧАНД СУХАН
РОҶЕЪ БА ЗАБОНИ
АШЪОРИ КИСОЙ** *Манонова Махфуза Тошпулодовна,
унвонҷӯи кафедраи адабиёти классикии
тоҷики ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров
(Тоҷикистон, Хучанд)*

**НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ЯЗЫКЕ
ПОЭЗИИ КИСОИ МАРВАЗИ** *Манонова Махфуза Тошпулодовна,
соискатель кафедры таджикской
классической литературы Худжандского
государственного университета им. акад.
Б.Гафурова (Таджикистан, Худжанд)*

**SOME WORDS ABOUT THE
LANGUAGE OF POETRY
BELONGING TO KISOI MARVAZI** *Manonova Makhfuza Toshpulodovna,
claimant for Candidate`s degree of the
department of classic Tajik literature under
the Khujand State University named after acad.
B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: mahfuza.manonova@mail.ru*

Ключевые слова: поэзия Кисои Марвази, хорасанский стиль, исконно таджикские слова, заимствованная лексика, синонимы, антонимы

IX-X века, когда в поэзии и прозе господствовал хорасанский стиль, считаются периодом бурного развития персидско-таджикского языка. По единодушному признанию исследователей, одной из особенностей хорасанского стиля, в том числе поэзии Кисои, являются простота и плавность. Поэзию периода саманидской династии очень емко определяют как «недоступную простоту». На основе всестороннего и глубокого анализа дошедшего до наших дней поэтического наследия Кисои Марвази автор приходит к выводу, что основную часть словарного состава поэзии Кисои составляют исконно таджикские слова. Из заимствованной лексики Кисои больше употребляет арабскую. Также в его стихах встречаются отдельные греческие и древнееврейские слова в арабизированной (муарраб) форме. Очень редко встречаются тюркские слова. Автор статьи особо подчеркивает абсолютную зависимость темы стиха и его лексического состава. Так, в касыдах, посвященных убиению Хусайна ибн Али в Карбале, встречается больше (20%) арабских слов, тогда как в других стихотворных отрывках заимствования из языка священного Корана составляют в среднем 12-14%.

Key words: KisoI Marvazi`s poetry, Khorasan style, primordial Tajik words, borrowed vocabulary, synonyms, homonyms, antonyms

The IX-th – XI-th centuries, when Khorasan style dominated in poetry and prose, are considered to be the period of boisterous development of the Persian-Tajik language. According to unanimous recognition of explores, the main peculiarities of Khorasan style, KisoI`s poetry inclusive, are simplicity and smoothness.

The poetry pertaining to the period of the Samanids` dynasty is exhaustively defined as «unavailable simplicity». Designing on the premise of comprehensive and profound analysis of

Kisoi Marvazi's extant poetical heritage, the author comes to the conclusion that primordial Tajik words befall the basic stock of the borrowed lexical units. Arabic ones occur mostly frequently. Separate Greek and ancient Jewish words are invested into the Arabized form (muarrab). Turkic words are very rare. The author of the article stresses the dependence of vocabulary on the theme of a verse. Thus, in the kasyds dwelling on Khusayn ibn Ali's murder in Karbal more than 20% of Arabic words are found, whereas borrowings from the Holy Koran constitute about 12-14% on average.

Асрҳои IX-X давраи ривочу равнақи забони форсӣ-тоҷикӣ маҳсуб мегардад. Маҳз фарҳангдӯстиву пуштибонии Сомониён аз забони форсӣ боиси зуҳури теъдоди зиёди шоирону адибоне гардид, ки тавассути каломи сеҳрофарини худ нерӯву қудратмандии забонро собит намудаанд. Бино ба орои муҳаққикон, яке аз вижагиҳои сабки хуросонӣ, аз ҷумла шеъри Кисой ин содагӣ ва равонии баён аст. Ашъори шоирони ин давраро «сахли мумтанеъ» меноманд ва он малохату латофати ба худ хосро дорост. Адибони ин давра меқӯшиданд, то аз калимаҳои арабӣ камтар истифода намоянд ва бештар ба лексикаи халқ рӯ оваранд (9, с. 76).

Таркиби луғавии ашъори шоирро асосан калимаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки онҳоро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард: Ба гурӯҳи якум калимаҳои дохил мешаванд, ки то ҳол дар асоси луғавии забон қарор доранд ва ба донандаи забон фаҳмо мебошанд, ба монанди: бод, мушк, гулшан, ҷаҳон, ҷароғ, ситам, кайҳон, зулф, гул, ниҳод, офтоб, моҳ, лаъл... ва ғ.

Гурӯҳи дуюм вожаҳои ҳастанд, ки дар давраи Кисой, ба занни наздик ба яқин, серистеъмол буданд, ё чи тавре ки маъмулан мегӯянд, ба таркиби луғавии забон ворид мешуданд, вале алҳол мавриди истифода нестанд. Ин гуна вожаҳоро аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

а) Масдарҳо: судан (қӯфтан, молидан), гурозидан, фарозидан, сиголидан, навардидан, ниҳиштан (ниҳодан, расидан), ниюшидан (гӯш кардан), данидан (ба нишот давидан), ёзидан (майл кардан), авжанидан (афкандан), барҳудан/парҳудан (ба сӯхтан наздик шудан), бишхудан (харошидан бо нохун ё дандон ё чизи тез), биёжанидан (андохтан, чой кардан), пайҳастан (бо лагад қӯфтан, лагадмол кардан), фанавидан /фанудан (фирефтан, фирефта шудан), чахидан (ситеза кардан).

б) Исм: ғавго (мардуми ошӯбгар ва фитнаталаб), тунбул, тарфанд, тарф, охол, ҳамлаҳт (навъе пойафзори кафш, чарми зери мӯза), васах (чирку рим), омуғ (чизи андак кам), гав(в)ожа (шӯхӣ, масҳара), оганҷ (рӯдаи бо гӯшту равған пуркардаи гӯсфанд ё гов), оганҷ, жакӣ, алҷаҳт (умед, тамаъ), барғаст (тарраи тунду тез, ки дар аввали баҳор рӯяд), ғанҷор (ғоза), куноғ (тори абрешим), вағиш (бисёр, анбӯх), тифоғ/нифоғ (қадаҳи шароб), карв (дандони миёнтихӣ), ғарв (най), патёра, бодбон (остин, гиребон), гӯй, ангула, сома (аҳд), паҳнона (маймун), давол (тасма) ва ғайра.

Дар байни вожаҳои гурӯҳи якум низ калимаҳои дучор мешаванд, ки бо вучуди имрӯз дар забони тоҷикӣ мавриди истифода буданашон вижагиҳои худро доранд:

а) Баъзе калимаҳои, ки дар ашъори Кисой ба қор рафтаанд, имрӯз ба маънои дигар истифода мешаванд. Масалан: ғавго - дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба маънои **шӯру мағал** истифода мешавад. Кисой ин калимаро дар байти зерин ба қор бурдааст:

Он мири сарбурида, дар хок хобанида,

Аз об ночашида, гашта асири гавго.

Возеҳ аст, ки дар байти мазкур **ғавго** ба маънои мардуми ошӯбгар ва фитнаталаб (1, 6, 5221), мардуми омехта аз ҳар ҷинс, мардуми сифла, шарангез, муфсид (3,2,2453) омадааст.

б) Як қисми калимаҳои ашъори Кисой алҳол ба гурӯҳи калимаҳои адабӣ-китобӣ дохил мешаванд: буссад (марҷон), харир (абрешим), хай (арак), ситок, парниён (абрешим), шигифт (тааччуб, ҳайрат), густардан (пахн кардан), хеш/хайш (номи матоъ), сутур (ҳайвони боркаш), меғ (абр).

в) Дар байни ин гурӯҳи калимаҳо низ вожаҳои ҳастанд, ки имрӯз ба маънои шоир истифодабурда қорбаст намешаванд. Масалан: Кисой калимаи **намунаро** ба маънои зишт, бефоида, аз қор уфтода ба қор бурдааст:

Хуб, гар сӯи мо ниғаҳ накунад,

*Гӯ макун, шав, ки мо **намуна** шудем.*

Ё вожаи **бодбон** ба маънои гиребон ё остини чома қорбаст гардидааст:

З-он чома ёд кун, ки бипӯши ба рӯзи марғ,

*К-ӯро на **бодбону** на гӯю на ангула.*

г) Баъзе калимаҳои адабӣ-китобӣ дар давраи Кисой аз ин доира берун шуда, хусусияти серистеъмолӣ гирифтаанд, ки дар ин бора басомади онҳо дар ашъори боқимондаи шоир ва муштақоти ин вожаҳо шаҳодат медиҳанд. Масалан, вожаи **набид** (набиз ба маънои шароб, май) дар давраи Кисой хеле серистеъмол буд. Дар ашъори шоир ин калима б бор дучор мешавад. Ғайр аз ин, бо ин калима ду калимаи мураккаб - **сурхнабид** ва **пурнабид** сохта шудаанд.

ғ) Калимаҳои ҳам дар ашъори Кисой дучор мешаванд, ки дар таркиби синонимҳои чуфт ба қор рафтаанд, вале як ҷузъи онҳо алҳол калимаҳои архаистӣ буда, дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба қор намеравад. Масалан **боғу роғ** ё **роғу сахро**-ро гирем. Ҷузъи **роғ** (ба маънои доманакӯҳ, марғзор) алҳол дар танҳои истифода намешавад.

Доираи истифодаи баъзе калимаҳои аслии тоҷикии ашъори Кисой алҳол маҳдуд гашта, ба ҷои онҳо муродифоти арабиаслашон ба қор меравад. Масалан, **шигарф** ба маънои тааччуб ва ҳайрат. Дуруст аст, ки дар забони назм ин калима аҳёнан мавриди истифода аст, вале дар забони ҳаррӯза ба қор намеравад. Вожаи **ниҳеб** ба маънои даҳшат, тарс низ аз ҳамин қабил аст.

Дар ашъори Кисой як қатор исмҳои хос ба ин ё он муносибат зикр шудаанд. Аз лиҳози мавриди истеъмол, ё аниқтараш мавзӯи шеър исмҳои хоси дар эҷодиёти шоир истифодашударо ба якҷанд гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Исмҳои хоси марбут ба дини ислому таърихи он, ки аксарияти онҳоро Кисой дар қасоиду ашъори мазҳабаш мавриди истифода қарор додааст. Исмҳои мазкурро низ аз нуктаи назари муносибати шоир ба онҳо метавон ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кард:

а) исмҳои хос, аз қабилҳои Муҳаммад, Алӣ, Нӯҳ, Рӯҳуламин, Ҳусайн, Зайналобиддин, асомии ифтихории Мустафо, Муртазо, Ҳайдар, Ҳайдари қарор, ҳамчунин Оли Расул, Оли Набӣ, Оли байти Заҳро, Оли Ёсин, Оли Або ва ғайра, ки шоир дар бораи онҳо бо меҳру муҳаббати зиёд сухан меронад, онҳоро қобили тақлиду тақдис медонад, дар васфу мадҳи онҳо муболиға менамояд. Ба ибораи дигар, ин номҳо бевосита бо мақсади тарғибу тарвиҷи ақоиди мазҳабии шоир хидмат мекунанд.

б) исмҳои душманони хонадони Алӣ ибн Абиталиб, ки шоир онҳоро мавриди мазаммату нақӯҳиш қарор додааст. Аз қабилҳои Марвону Язид, Оли Зиёду Марвон, Шимр, Синон, Амр. Шоир ба ин гурӯҳ хулафои Аббосӣ, аз қабилҳои Муътасиму Муштаин, намояндагони сулолаҳои туркнаҷод «Тагсину Тагин»-ро низ ворид месозад.

2. Номҳои қаҳрамонони ривоятии назми араб, алалхусус асомии ошиқу маъшукони масалӣ, аз қабилҳои Юсуфу Зулайхо, Лайлӣ, Саъду Асмо, Урва ва Афро. Ин номҳоро низ шоир дар қасидаи мазҳабаш, ки бо номи «Сӯгномаи Қарбало»

(таъбири М.Раёҳӣ) маъруф аст, овардааст. Ҷолиби диққат он аст, ки дар ташбиби қасида (байтҳои 1-25) шоир ҳашт исми хос, аз ҷумла Саъду Асмо, Урваю Афро, Юсуфу Зулайҳо, Лайло, ҳамчунин шоҳи қаблазисломии Эрон - Дороро корбаст намудааст. Номи ҳамаи ошиқу маъшукони масалии араб дар таркиби ташбеҳ ва он ҳам, ташбеҳоти равшан ба қор рафтааст. Масалан:

*Бар шоҳи сарв булбул, бо сад ҳазор гулгул,
Дурроҷ боз бар гул чун Урва неши Афро.*

*Гулзор бо таассуф хандид бетақаллуф,
Чун неши тахти Юсуф рухсори Зулайҳо.*

Дар қисми вақеи Карбало асосан асомии дар зергурӯҳи якуму дуҷум зикрғардида, мисли Муҳаммад, Мустафо, Муртазо, Оли Ёсин, Язид ва ғайра омадааст, ки бори дигар тасдиқи тақозои мӯҳтавои қасида будани истифодаи асомии мазкурро собит месозад.

3. Исмҳое, ки аз забонҳои дигар тавассути забони форсӣ ба тоҷикӣ дохил шудаанд: Ҷабраил, Марям, Масех, Нӯҳ, Тури Сино, Сикандар. Лозим ба қайд аст, ки аксарияти соҳибони забон ғайритоҷикӣ будани ин номҳоро эҳсос намекунанд. Масалан, Искандар ё Сикандар муарраби исми юнонии Александрос ба маънои «ёридиҳандаи мард» аст (3, 5, 1225).

Номҳои Ҷабраил, Нӯҳ, Марям, Масех маъхуз аз забони яҳудии қадиманд, ки дар шакли муарраб ба забони тоҷикӣ гузаштаанд.

Дар ашъори Кисой хеле кам бошад ҳам, баъзе калимаҳои туркӣ ба назар мерасанд. Номҳои «Тагсину Тагин» аз он ҷумлаанд. Ба назар чунин мерасад, ки дар байти:

*Сесаду ҳафтод сол аз вақти пайгамбар гузашт,
Сер шуд минбар зи ному хӯи Тагсину Тагин.*

дар таркиби исмҳои «Тагсину Тагин» форманти туркии исмсози *-тагин*, аз қабилӣ «Алптегин», «Сабуктегин» ва ғайра истифода шудааст.

Лозим ба таъкид аст, ки номҳои мазҳабиро Кисой дар шеърҳои ғайримазҳабӣ низ ва аксаран дар абёте, ки бо санъатҳои талмеҳу ташбеҳ музайянанд, бо камоли устодӣ корбаст намудааст. Масалан, баҳор, эҳёи табиат ва шукуфтани дарахтонро шоир бо истифода аз талмеҳи Ҷабраилу Марям хеле барҷаста тасвир кардааст:

*Насими нимшабон Ҷабраил гашт магар,
Ки беҳу шоҳи дарахтони хушк Марям гашт.*

Ва ё чанозаи яке аз бузургони Марвро ба Нӯҳ ва киштии ӯ ташбеҳ намудааст:

*Аз оби дида чу тӯфони Нӯҳ шуд ҳама Марв,
Ҷанозаи ту бар он об ҳамчу киштии Нӯҳ.*

4. Номҳои аслии тоҷикӣ, ки ҳам дар ашъори мазҳабӣ ва ҳам ғайримазҳабӣ ба қор рафтаанд, аз қабилӣ «Доро» ё «Яздон». Номи «Доро», ки гунаҳои «Дорой», «Дороб»-и он низ мустаъмал аст, вожаи асили тоҷикӣ буда, аз «Dārayavahuš»-и порсии қадим сарчашма гирифтааст ва маънояш «дорандаи некӣ» мебошад (3, 5, 499). Ва ё вожаи «Яздон» (пахлавӣ *yaztān*; авестӣ: *yazatanam*) ба маънои «Худо», «Офаридгор» (3, 5, 144) корбаст шудааст.

Мусаллам аст, ки забони форсии тоҷикӣ бо забонҳое аз қабилӣ ҳиндӣ, юнонӣ, лотинӣ қаробати таърихӣ генологӣ дорад ва аз ин рӯ теъдоди муайяни вожаҳои аслии ин забонҳо низ, ки аз решаҳои муштаракӣ вожаҳои ҳиндуаврупоии қадим маншаъ гирифтаанд, ба забони мо дохил шудаанд. Лозим ба таъкид аст, ки аз забонҳои мазкур вожаҳо ба забони тоҷикӣ бевосита ё ба воситаи забони арабӣ

(аксаран дар шакли муарраб) дохил шудаанд. Масалан, калимаи **дирам** чун воҳиди пул шакли муарраби вожаи юнонии **δραχме** мебошад. Вожаи **найсон** бошад, номи моҳи хафтум аз тақвими сурёни аст, мутобик ба моҳи аврили соли румӣ (фарвардин ва урдубиҳшт) (3, 4, 4887). Мисли хамин дар ашъори Кисой вожаи юнониасли **зумуррад**, хиндиасли **қаранфул** ва **сандал** мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ҳамаи онҳо дар давраи зиндагии Кисой ба фонди асосии луғавии забони форсии тоҷикӣ ворид шуда буданд. Роҷеъ ба этимологияи **сандал** М.Дурахшон менависад: «Дар санскрит **чандал** ё **чандан** буда. Дарахтест кӯчак, ки бештар дар Ҳиндустон мерӯяд. Чӯби он бо рангҳои мухталиф - сурх, сапед ё лимӯӣ ва муаттар мебошад» (2, 99).

Чосилиқ, бино ба тавзеҳи Маҳдии Дурахшон, «муарраби **католик**, меҳтари тарсоён дар билоди ислом аст ва юнониасл аст» (2, 88). Вожаи **қир** низ юнониасли муаррабшуда (8, 2, 690) ва дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷозии «сиёҳ» меояд. Баромеди вожаи **шаман** ба маънои бутпараст аз забони санскрит аст (1, 5, 4582).

Бо сабабҳои ба ҳамагон маълум қисми зиёди калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ ворид шудаанд. Калимаҳои иқтибосии арабии ашъори Кисоиро метавон ба се гурӯҳ дастабандӣ кард:

1. Калимаҳои арабиасле, ки кайҳо ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил ва ҳазм шудаанд ва аксари хонандагони мутавассит арабӣ будани онҳоро эҳсос намеkunанд: **сабо, сахро, фарш, насим, нукта, соф, қумрӣ, мӯмин, шеър, ғазал, давлат, арӯс, шуо, чаноза, ходиса, амир, азиз, ошиқ, дин, роҳат, бало, лаҳад** ва ғайра.

2. Калимаҳои арабие, ки бештар дар услуби адабӣ-китобӣ ба қор мераванд: **мунофиқ, лӯълӯъ, ораз, талъат, тачаллӣ, шамома, муакраб, мутарро, вард, масқул, шаър, амдо, оз, машғала** ва ғайра.

3. Калимаҳои арабиасли матруку маҳҷур, ки дар услуби адабӣ-китобӣ низ аҳёнан вомерӯанд: **муфаррак, мутаваққ, мугаррак, мутаббақ, музаррак, музаввақ, мусаддақ, муфаллак, мунаҳқак, мураввақ** ва амсоли онҳо.

Лозим ба таъкид аст, ки ҳамаи намунаҳои гурӯҳи сеюм аз як қасидаи Кисой бо матлаи

*Тақя кунад бар гумону кам кунад аз ҳақ,
То ки бувад гарқи зарқи чоҳили аҳмақ*

гирифта шудаанд. Фаровонии калимаҳои маҳҷури арабӣ дар ин қасида ҳамбастагии бисёр саҳти мавзӯ ва лексикаи шеър мебошад. Қасидаи мавриди назар, мисли ду қасидаи ба пуррагӣ то ба замони мо расидаи Кисой аз ҷумлаи қасоиди мазҳабист ва ба ситоишу васфи аҳли байти Муҳаммад, ва махсусан, Алӣ ибни Абитолиб, тавсифу таърифи сифоту фазоиلى ӯ бахшида шудааст. Ҷолиби диққат аст, ки қасида 26 байт дорад ва танҳо ду қофияи он «ситабрак» (ҳарир, дебо) ва «Хуварнақ» (номи қаср) тоҷикӣ аст. Калимаҳои дигари ба ҳайси қофия овардаи шоирро, ки мисолхояш дар боло зикр гардиданд, хонандаи мутавассит бидуни мурочиат ба фарҳанг идрок карда наметавонад. Гузашта аз ин, дар қасоиди мазҳабии Кисой вожаҳои арабие ба қор рафтаанд, ки онҳо ҳатто дар фарҳанги арабӣ-тоҷикии Абдуллашиди Таттавий «Мунтахаб-ул-луғот», ки дар қуруни вусто шӯхрати тамои дошт, наёмадаанд. Масалан, шоир дар васфи санъати ҳарби домоди Паёмбари ислом мерӯяд:

*Он ки ба як захм хинги ашҳабу адҳам,
Қард ба хуни адӯ муаддаду аблақ.*

Ашҳаб - чизи сиёҳу сафед, ки сафедии ӯ ғолиб бошад (7,21). Адҳам - асби сиёҳ (8, 1, 42); аблақ - чизи дуранга (8, 1, 27), вожаи «муаддад» дар ягон фарҳанги ба мо дастрас дучор нагардид. Дар «Большой русско-арабский словарь» дар тарҷумаи вожаи

«оседлывать» (коня, осла и т.п.) (лаҷом задан, ром кардан) калимаи аддада ۛ ۛ омадааст. Ба ҳамин маъно, яъне ром кардану лаҷом задан, ба назари мо, байтро тавзеҳ додан мумкин аст: он касе, ки бо як захм асбҳои сафед ва сиёхро аз хуни аду дуранг (сафеду сурх ва сиёху сурх) ва рому мутеъ аст.

Чи тавре ки зикраш рафт, истифодаи вофири калимаҳои арабии маҳҷур дар се қасидаи мазҳабии Кисой ба назар мерасад. Дар порчаҳои дигари ашъори ӯ қорбасти вожаҳои арабиасл дар ҳадди эътидоли сабки хуросонӣ аст. Барои тасдиқи ин иддао таносуби калимаҳои арабию тоҷикии якчанд шеърӣ Кисоиро меорем: дар шеърӣ «Субҳ омаду аломати масқул баркашид» 156 вожа қорбаст шудааст, ки ҳамагӣ 20-тояш арабист. Ба ибораи дигар, калимаҳои арабӣ тақрибан 12-14% лексикаи шеърро ташкил мекунад. Ва ҳамин таносуб умуман ба ашъори Кисой хос аст. Айни замон, дар мероси Кисой қитъаҳои ҳастанд, ки вожаҳои арабиаслашон ангуштшуморанд. Масалан, дар ғазалгунаи «Зоғ биёбон гузид, Худ ба биёбон сазид», ки аз 4 байт иборат аст, 55 калима, аз ҷумла ҳамагӣ ду вожаи арабиасл (лаълпӯш ва нуқта) ба қор рафтааст. Дар шеърӣ ба муносибати 50-солагиаш навиштаи Кисой бошад, аз 170 вожа (13 байт) 32 калима арабӣ аст, ки таносуби вожаҳои арабию тоҷикӣ тақрибан 20% мебошад. Дар ашъори мазҳабии шоир ин таносуб ба самти афзоиши вожаҳои арабӣ назаррас тағйир меёбад. Дар шеърӣ «Ҷазли амиралмӯъминин» дар 23 байт 366 калима (116 вожаи арабӣ ва 250 вожаи тоҷикӣ) ба қор рафтааст. Дар шеърӣ «Аъзои маъшук», ки аз 4 байт ва 41 вожа иборат аст, ҳамагӣ як калимаи арабӣ истифода шудааст.

Аз лиҳози сохт қисми зиёди калимаҳои иқтибосии арабӣ сода ҳастанд: чаноза, ҳодиса, амир, сабаб ва ғайра.

Дар аксар маврид шоир бо роҳи ба калимаҳои арабии сода илова кардани пешванду пасвандҳои калимаҳои сохта месозад: арӯсӣ, бетоқат, ошиқӣ, қаримтар, азизтар, фозилтар, мусалмонӣ, бетаслим, маккӣ, ақиқӣ, ямонӣ, лаълфом ва ғайра.

Кисой ҳамчунин бо роҳи ҳамроҳ кардани калимаҳои тоҷикӣ ба арабӣ калимаҳои мураккаб сохтааст: **лаълпӯш**, **меросхор**, **аҳднома**, **заифқолбад**, **дирамхарид**, **поқдин**, **халқофарин**, **муборакпай**, **дилраҳин** ва ғайра.

Дар ашъори Кисой, махсусан дар шеърҳои мазҳабии ӯ ибораҳои дучор мешаванд, ки бо ёрии «и»-и изофӣ аз ду вожаи арабиасл сохта шудаанд: Оли Або, Оли Расул, Оли Зайнаб, аҳли байт, аҳли байти Расул ва ғайра.

Калимаҳои арабиро шоир ҳам бо ёрии шакли чамбандии арабӣ (асосан чамбандии шикаста) ва ҳам бо пасвандҳои чамбандии тоҷикӣ (-ҳо; -он) чамъ мебандад:

а) чамбандии шикастаи арабӣ: авлод, табоеъ, ашъор, шақоик, атфол, улум, авсоф, навосиб, анбиё, мулук.

б) чамбандии калимаҳои арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ: феълҳо, шоирон, ошиқон.

Ҷолиби диққат аст, ки гунаҳои чамъи арабии се вожаи охир, ки бо пасвандҳои тоҷикӣ чамъ баста шудааст, яъне **ушшук**, **афъол**, **шуаро** дар ашъори боқимондаи шоир дучор намешавад.

Кисоии Марвазӣ истеъдоди фавқулодаи сухангустарӣ дошт ва, бино бар ин, таркиби луғавии ашъори ӯ ғанию рангоранг аст. Яке аз нишонаҳои ғановати забони ин ё он адиб канораҷӯӣ аз такрорҳои бемавқеъ ва забонзадшавии калимаю ибораҳо аст, ки тавассути қорбасти синонимҳо ба даст меояд. Синонимҳо ё муродифотро Кисой дар шаклу намуд ва мавқею ҳолати гуногун ба қор бурдааст.

Истифодаи синонимҳо дар як мисраъ ё як байт ба пешгирии такрори калимаҳо хизмат мекунад ва, бино бар он, нутқро ғасеҳу диққатҷалбкунанда ва таъсирбахш менамояд.

*Безорам аз пиёла в-аз **арғувону лола**,
Мову хурӯшу нола кунҷе гирифта маъво.*

*Оҳу ҳаме гурузад, гардан ҳаме фарозад,
Гаҳ сӯи кӯҳ тозад, гаҳ сӯи **роғу сахро**.*

*Даст аз ҷаҳон бишӯям, **иззу шараф** начӯям,
Мадҳу газал нагӯям, мақтал кунам тақозо.*

*Дарег фарри ҷавонӣ, дарег умри латиф,
Дарег сурати некӯ, дарег **ҳусну ҷамол!***

Мисли ин шоир дар бисёр байтҳо синонимҳоро пай дар пай, яъне ба тариқи ҷуфт меорад: сафинаю заврак, бо ниҳоду сомон, тоҷу басок, манзараю коҳ, кофуру анбар, сухраву шокор, хурраму дилшод, ҷуду родӣ ва ғайра. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар як таркиб истифода шудани ду калимаи наздикмаъно ё ҳаммаъно барои боз ҳам возеҳу равшан ва таъсирбахш ифода шудани фикр мусоидат менамояд.

Дар ашъори Кисоӣ ходисаи аз ҳамдигар дур воқеъ шудани ҷузъҳои таркибҳои синонимӣ низ мушоҳида мешавад. Агар дар як байт ҷуфти синонимии **сафинаю заврак** дар як ҷой истифода шуда бошад, дар қасидаи дигар вожаи **сафина** ва **киштӣ** дар байтҳои гуногун муродиф шудаанд:

*Гар наҷоти хеш хоҳӣ, дар сафинай Нӯҳ шав,
Чанд бошӣ чун раҳӣ ту бенавои дилраҳин.*

*Домани авлоди Ҳайдар гиру аз тӯфон матарс,
Гирди киштӣ гиру бинишон ин фазаъ андар пасин.*

Ҳамчунин дар байтҳои гуногун синонимҳои **хуршеду офтоб**, **абру меғ**, **манзараю коҳ**, **зишту палид**, **булбулу ҳазорово**, **хайлу лашкар**, **марғу ачал**, **Худо-Яздон**, **зарду заъфарон**, **шоҳу амир**, **талъату рӯй** ва ғайра омадаанд.

Дар ашъори Кисоӣ таркибҳои синонимии сечузъа низ дучор мешаванд. Чунин таркибҳо ҳам мисли таркибҳои синонимии дучузъа ду тарзи истифода доранд:

а) таркибҳои синонимии сечузъа дар як байт паиҳам меоянд, ки албатта таъсирбахшии шеърро ба маротиб зиёд менамояд. Дар ашъори Кисоӣ се мисоли чунин синонимҳоро дучор омадем:

*Аё Кисоӣ, кан аз пой банди жарф чунин,
Ки бар тариқи ту чоҳест **сахту муҳкаму жарф**.*

*Эй **гумшуда**ву **хираву саргашта** Кисоӣ,
Гав(в)ожа зада бар ту амал - риману мӯҳтол.*

*Покиза Оли Ёсин **гумроҳу зору мискин**,
В-он кинаҳои пешин он рӯз **гашта** пайдо.*

Дар мисоли аввал корбасти вожаи **жарф** ҷолиб аст. Ин вожа дар мисраи якум ба маънои мушқил (8, 1, 420) омадааст, **банди жарф**, яъне банди мушқил, саъб, сахт, аз қабилҳои ибораҳои **кори жарф**, **роҳи жарф** (8, 1, 420). Дар мисраи дувум бошад, **жарф** ба маънии чуқур, амиқ аст. Се калимаи синонимӣ **сахту маҳкаму жарф** дар доираи

синонимии ҳамин байт ба ҳам муродифанд. Ғайр аз ин **жарфи** мисраи аввалу **жарфи** мисраи дувум омоним мебошанд.

Дар мисоли дувум **гумшуда-хира-саргашта** сифатҳоест, ки Кисой ба худ нисбат додааст ва ҳар се мазмуну маъноӣ ба ҳам наздики синонимӣ доранд. Дар мисраи дувум **риман** ба маъноӣ ҳилагар (3, 2,1464) ва **мӯхтол** ба маъноӣ ҳилагар, маккор (8, 1, 815) чуфти синонимиро ташкил мекунанд. Ба ибораи дигар, дар байти мазкур шоир панҷ муродифро ба кор бурдааст. Дар байти аввал бошад, се муродифу як чуфти омонимӣ қорбаст гардидаанд. Дар мисоли сеум **гумроҳу зору мискин** ба ҳам синоним шудаанд.

б) Вожаҳои синонимӣ дар байтҳои мухталиф меоянд, ки ин тарзи қорбасти онҳо бо вучуди таъсирбахшии зиёд надоштан такрору забонзад шудани калимаҳоро пешгирӣ мекунанд ва нишондиҳандаи маҳорати суханвариӣ шоир мебошад. Масалан, синонимҳои **бод, сабо, насим** бо вучуди тобишҳои гуногуни маъноӣ доштан барои ифодаи як мафҳум ба кор рафтаанд.

*Боди сабо даромад, фирдавс ғашт сахро,
Орост бӯстонро найсон ба фарши дебо.*

*Омад насими сунбул бо мушқу бо қаранфул,
Овард номаи гул боди сабо ба саҳбо.*

Вожаҳои **биҳишт, хулд, фирдавс** низ дар байтҳои гуногун ба ҳам муродиф шудаанд. Вожаҳои муродифии **олам, ҷаҳон, дунё; мидхат қардан, сутудан, сано гуфтан** аз ҳамин қабиланд.

Дар ашъори Кисой истифодаи чор вожаи муродифӣ низ ба назар мерасад. Масалан, дар байтҳои гуногун ӯ синонимҳои **май, набид, бода, шароб; асир, банда, барда, раҳӣ**-ро ба кор бурдааст. Дар як маврид Кисой дар як мисраи панҷ вожаи муродифиро мавриди истифода қарор додааст:

*Аз абиру анбару аз мушқу лоду дорбӯй,
Дар саробӯстони худ андар хазон медор бӯй.*

Дар ин мисол вожаи **лод** гунаи муҳаффафи **лодан** ба маъноӣ «самъи хушбӯи зард ё хушранге, ки дар калисо вақти ибодат месӯзонанд» (8,1,602) аст. Лозим ба таъкид аст, ки **лодан** ба таври истисно дар калисо ба мақсадҳои мазҳабӣ истифода намешавад, онро ҳамчун моддаи хушбӯӣ ва гиёҳи ороишӣ низ ба кор мебаранд. Вожаҳои муродифии дигари дар ин байт омада маъноҳои мушаххаси зеринро дороанд: **абир** – навъе аз хушбӯӣҳои мураккаб аз сандалу гулоб ва мушқу заъфарон аст (8,1,27); **анбар** – моддаи хушбӯест, ки аз меъда ё рӯдаи моҳии анбар (кашалот) ҳосил менамоянд (8,1,66); **мушқ** – моддаи сиёҳранги хушбӯӣ, ки аз нофи як хели оху (қабарга) ҳосил мешавад (8,1,390).

Чи тавре ки мулоҳиза мешавад, дар алоҳидагӣ ин моддаҳо ҳам аз лиҳози бӯй, ҳам аз рӯи таркиб ва ҳам аз ҷиҳати ранг аз ҳамдигар фарқ доранд. Вале дар байти мавриди назар ҳамаи онҳо барои таъкиди як маъно – хушбӯӣ ба кор рафтаанд ва силсилаи муродифоти ин байтро ба вучуд оварданд. Лозим ба таъкид аст, ки ғайри ин вожаҳо дар ашъори Кисой гунаи комили калимаи **лод - лодан** ва хушбӯии дигар **кофур** низ истифода шудааст. Хулоса, ҳамагӣ дар бештар аз сесада байти маҳфузмондаи Кисой барои ифодаи маъноӣ моддаи хушбӯӣ ҳафт муродиф қорбаст шудааст, ки ба рангорангию ғановати забони ашъори ӯ далолати бориз мекунанд.

Аз лиҳози тарзи ташаккулашон муродифоти ашъори Кисоиро ба гурӯҳҳои зерин тақсим қардан мумкин аст:

1. Вожаҳои сода:

а) исм: рӯй, нола, хурӯш, чома, ридо, изор, ақиқ, лӯълӯъ, марворид, гавҳар, лаъл, ёкут, сафина, заврак, киштӣ, асир, банда, барда, раҳӣ, май, набид, бода, шароб.

б) сифат: суфт, заиф, ҳайрон, шайдо, латиф, ширин.

2. Вожаҳои сохта:

а) исм: паймона, замона

б) сифат: бераҳм, бемуҳобо, бониҳод

3. Вожаҳои мураккаб:

а) исм: ҳазорово, гумроҳ

б) сифат: дилдор, дилшод.

Ибораҳо: хулди барин, мидҳат гуфтан, сано кардан.

Аз лиҳози баромади калимаҳо низ муродифоти ашъори Кисой ҷолиби диққатанд. Дар шеъри ӯ силсилаи муродифоте дучор мегарданд, ки пурра тоҷикиасланд: гумшуда - хира - саргашта; гумроҳ - зор - мискин; Дар дигар маврид дар силсилаи синонимҳо як вожаи арабӣ ва якчанд калимаи тоҷикӣ омадаанд: *асир*, банда, барда, раҳӣ; *шароб*, май, набид, бода. Дар баъзе силсилаҳои синонимӣ ду чузъ арабӣ, боқӣ тоҷикианд: **абир**, **анбар**, мушк, дорбӯй, лодан, кофур ва ғ.

Гоҳо дар шеъри Кисой якчанд синоними матнӣ паиҳам меоянд, ки дар натиҷа таъсирбахшии шеър фавқулода тақвият меёбад. Дар қасидаи «Сӯгномаи Карбало» шоир дар бораи Ҳусайн ибни Алӣ ибни Абитолиб сухан ронда, ӯро бо чунин ибораҳо тавсиф мекунад:

*Мероси Мустафоро, фарзанди Муртазоро,
Мақтули Карбалоро тоза қунам тавалло.
Он нозиши Муҳаммад – пайгамбари муаббад,
Он саййиди мумачҷад – шамъу чароғи дунё.
Он мири сарбурида, дар хок хобанида,
Аз об ночашида, гаита асири гавго.*

Манзури шоир аз ибораҳои **мероси Мустафо**, **фарзанди Муртазо**, **мақтули Карбало**, **нозиши Муҳаммад**, **мири сарбурида** Ҳусайн ибни Алӣ аст. Дар ҳамин қитъа вожаҳои **Мустафо**, **Муҳаммад**, ибораҳои **пайгамбари муайяд**, **саййиди мумачҷад**, **шамъу чароғи дунё** низ муродифот буда, барои ифодаи паёмбари ислом истифода шудаанд. Чунон ки мебинем, қитъа қариб пурра аз калимаву ибораҳои муродифии матнӣ ташаккул ёфтааст ва маҳз муродифот таъсирбахшии шеърро ба зеҳни хонанда таъмин мекунад.

Антоним низ чун синоним ба сифати воситаи образноки фикр дар ашъори Кисой мавқеи хеле муҳимро ишғол мекунад. Маъмулан шоир антонимро барои таъкид кардани аломату хосият ва амалу ҳолатҳои мухталифи объекти мавриди тасвир истифода мебарад. Хусусияти умдаю асосии истифодаи антоним дар ашъори Кисой дар он зоҳир мешавад, ки ҳамаи онҳо дар як байт мавриди истеъмол қарор гирифтаанд. Ин ҳолат «ба табиати калимаҳои зидмаъно алоқаманд аст, зеро гӯянда ё нависанда аломату хосият ва амалу ҳаракати инкоршавандаро фавран изҳор карда, ба ин восита муносибати худро нисбат ба он нишон медиҳад» (5, 26). Масалан:

*Мӯъмин дирам назирад, то шамъи дин бимирад,
Тарсо ба зар бигирад сумми хари Масеҳо.*

Дар ин байт вожаҳои мӯъмин ва тарсо антониманд. Нуктаи ҷолиби байт дар он аст, ки на танҳо худ и ду калима, балки мантиқу таносуби байт низ ба санъати тазод асос ёфтааст: эътиқодманди дини ислом - мӯъмин барои қатли шамъи дин - Ҳусайн аз душманони ӯ пул меситонад. Пайрави масеҳият - тарсо сумми хари Исопайғамбарро ба зар меҳарад.

Мисоли дигар:

*Ман ин шумор ба охир чӣ гуна фасл қунам,
Ки ибтидош дурӯғ асту интиҳош муҳол.*

Дар ин байт вожаҳои **ибтидою интиҳо** антониманд. Усулҳои истифодаи вожаҳои антонимӣ дар ашъори Кисой якчанд вижагӣ доранд, ки нахустини он, яъне дар як байт омадани калимаҳои зидмаъно дар боло зикр шуд.

Вижагии дигари истифодаи антонимҳо дар назми шоир дар он зухур меёбад, ки ӯ бо камоли маҳорат баъзе мисраъ, байт ва ҳатто бандҳои шеърро комилан ба муқобилгузори мафҳумҳо таълиф кардааст. Мисол:

*Рӯву мӯи ту номаи хубист,
Чӣ бувад нома, ҷуз сапеду сиёҳ.
Ба лабу чашм роҳативу бало,
Ба руху зулф тавбаиву гуноҳ.*

Асоси ин ду байтро, ки аз як ғазали Кисой аст, санъати тазод, яъне вожаҳои зидмаъно ташкил мекунад ва бори маъниро низ ҳамон калимаҳо мекашанд. Барҷастагии абёт ва салосату фасоҳати онҳоро дар баробари санъати тазод ташбеҳи муканно, ки онро «ташбеҳи киноят» ё «пӯшида» (6, 98) низ меноманд, таъмин кардааст. Дар байти яқум **рӯй** ва **мӯи** маъшуқа ба нома ва он ҳам **номаи хубӣ** ташбеҳ шудааст, ки ду ранг дорад: сафед - рӯй - коғаз ва сиёҳ - мӯй - сиёҳии хат. Дар мисраи дувум бошад, ду мушаббах **лабу чашм** ва **руху зулф** ҳар ду чуфт ашъи конкретӣ буда, ба ду чуфт мушаббахунбиҳии муҷаррад мутаносибан **роҳату бало** ва **тавбаю гуноҳ** монанд карда шудаанд. Нуктаи байти дувум дар он аст, ки «балоии чашм» ва «манбаи гуноҳ» будани зулф ягон зарра боиси аз онҳо рӯй гардонидани ошиқ намешавад, баръакс, ҷаззобияташонро бештар мекунад. Мисоли дигар:

*Тухми ҷаҳони бебар ин асту з-ин фузунтар,
Кеҳтар - адӯи меҳтар, нодон - адӯи доно.*

Дар ин ҷо чуфтҳои антонимии **кеҳтару меҳтар** ва **нодону доно** аст.

Тавассути мисраи дувум мақсади шоир тезтару муассиртар ба хонанда ошкор мегардад. Паиҳам силсилавор овардани ду чуфти антонимӣ идроки фалсафаи шеърро осон месозад.

Мисоли дигар:

*Сурху сияҳ шақоқиқ, ҳам зидду ҳам мувофиқ,
Чун мӯъмину мунофиқ тинҳону ошкоро.*

Байт комилан аз вожаҳои антонимӣ сохта шудааст.

Вижагии дигари антонимҳои ашъори Кисой дар он аст, ки онҳо аксаран дучузъа ҳастанд ва аксари онҳо имрӯз низ дар забони тоҷикӣ мавриди истеъмоланд, аз қабиле **сапеду сияҳ**, **рӯзу шаб**, **шодмону ношод**, **неку бад**, **пиру ҷавон**. Гуфтан лозим аст, ки баъзан дар чуфтҳои антонимӣ ивазшавии як калимаи зидмаъно бо калимаи дигари антонимӣ, яъне дар байтҳои мухталиф бо дигар калима сохта шудани чуфти антонимӣ ба назар мерасад, ки ҳамчунин шоҳиди ғановати забони шоир аст:

*Тақя қунад бар **гумону** кам қунад аз **ҳақ**,
То ки бувад гарқи зарқи чоҳили аҳмақ.*

*Даст бишӯй аз **гумону** гирди **яқин** гард,
Нукраи покизаро мадеҳ ба музаввақ.*

*Эй ба дасти деви малъун солу маҳ монда асир,
Тақя карда бар **гумон**, баргашта аз **айнуляқин**.*

Дар абёти боло чузби аввали чуфти антонимӣ **гумон** ва чузъҳои дувум **ҳақ**, **якин**, **айнулҳақ** аст. Чуфтҳои антонимии **пинҳону пайдо** ва **пинҳону ошкоро** низ аз хамин қабиланд. Албатта, дар шеърҳои Кисоӣ чуфтҳои антонимие ба назар мерасанд, ки алҳол як чузби онҳо дар забони тоҷикӣ хеле камистеъмоланд. Дар чуфтҳои антонимии **ширу кир** ба маънои сапеду сиёҳ ё **гумону айнулякин** чузъҳои дувум (кир, айнулякин) дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба нудрат мавриди истифода қарор мегиранд.

Хусусияти дигари фарқкунандаи истифодаи антонимҳо дар ашъори Кисоӣ дар он зоҳир мегардад, ки шоир бештар вожаҳои зидмаъноро аз лексикаи мансуб ба мазҳаб интиҳоб мекунад: **мӯмину мунофик**, **тавбаю гуноҳ**, **савобу хато**. Сабаби ин ҳолат ҳамоно дар гироиши мазҳабии шоир аст.

Қариб ҳамаи антонимҳои мавриди истифодаи қарордодаи шоир, ба истиснои **кехтару мехтар**, **ношод**, ки бо пешванду пасванд сохта шудаанд, калимаҳои решагианд. Аз лиҳози баромад вожаҳои антонимии ашъори Кисоӣ, ки камобеш 40 калимаро ташкил мекунад (бидуни назардошти басомад, зеро баъзе вожаҳо аз қабилҳои рӯзу шаб, сапеду сиёҳ борҳо қорбаст шудаанд), тоҷикӣ, арабӣ ва юнонӣ мебошанд. Тамоми калимаҳои антонимии тоҷикӣ (тақрибан 70%) алҳол низ ба фонди вожаҳои серистеъмоли забон дохиланд ва ба қулли тоҷикзабонон фаҳмо мебошанд.

Аз таҳқику таҳлили иҷмолии ашъори Кисоӣ Марвазӣ ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

а) Сабки ашъори Кисоӣ бо содагию равонии баён фарқ мекунад ва малоҳату латофати ба худ хос дорад.

б) Қисми асосии таркиби луғавии ашъори шоирро калимаҳои асили тоҷикӣ ташкил мекунад, ки як қисми онҳо дар замони муосир ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил шудаанд.

в) Лексикаи иқтибосии ашъори шоирро бештар вожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Ба ҳисоби миёна теъдоди вожаҳои арабиасос 12-14%-и таркиби луғавии ашъори ӯро ташкил мекунад. Вале дар қасоиде, ки ба вақоеи Қарбало бахшида шудаанд, шуморагони вожаҳои арабӣ бино ба тақозои мавзӯё то 20% меафзояд.

г) Кисоӣ истеъдоди фавқулодаи суҳангустарӣ дорад, ки ин нуктаро истифодаи фаровони синониму антоними ашъораш собит месозанд. Таркибҳои синонимии ду, се, чаҳор ва панҷчӯзба, мутазод шудани на танҳо ду калима, балки мантику таносуби байтҳо, силсилавор дар як байт омадани ду чуфти антонимӣ ва ғайра салосату қозибай ашъори Кисоиро ба авҷи аъло расонидаанд.

ғ) Дар ашъори Кисоӣ ба миқдори хеле кам вожаҳои туркӣ ва юнонию ибрий бештар дар шакли муарраб дучор мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: ашъори Кисоӣ Марвазӣ, сабки хуросонӣ, калимаҳои аслии тоҷикӣ, калимаҳои матрук, муродифот, мутазод

Пайнавишт:

1. Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги бузурги суҳан. Иборат аз 8 ҷилд. Ҷ. 6. –Техрон: Суҳан, 1381.
2. Дурахшон, Маҳдӣ. Ашъори Ҳаким Кисоӣ Марвазӣ. Таҳқиқ дар зиндагонӣ ва осори ӯ. –Техрон: 1375. – 140с.
3. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Иборат аз 6 ҷилд. Ҷ.-ҳои 2, 4, 5. –Техрон: 1375.
4. Риёҳӣ, Муҳаммад Амин. Кисоӣ Марвазӣ: зиндагӣ, андеша ва шеърӣ ӯ. – Техрон, чопи ҳафтум, 1375. -158с.
5. Сабзаев М.С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе: Дониш, 2002.

6. *Сатторзода, Абдунабӣ. Такмили бадеъи форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. - 380с.*
7. *Таттавӣ, Абдуррашид. Мунтахаб-ул-лугот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2003. -780 с.*
8. *Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. –М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1 948с. –Ҷ.2 948с.*
9. *Энциклопедияи адабиёт ва санъат. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷ.3. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2004. -518с.*

Reference Literature:

1. *Anvari Khasan. Big Interpretation Dictionary. In eight volumes. V.6. – Tehran: Imaginative Word, 1381, hijra*
2. *Durakhshon, Mahdi. Khakim Kiso'i Marvazi's Poetry. Exploration of Life and Creation. - Tehran, 1375 hijra.*
3. *Muin, Mukhammad. Persian Dictionary. In six volumes. – Tehran, 1375 hijra.*
4. *Riyokhi, Muhammad Amin. Kiso'i Marvazi. Life Descriptions, Viewpoints and Creative Heritage. - Tehran, 1375 hijra.*
5. *Sabzayev M.S. Language and Style of Poets-Enlighteners – Dushanbe:Knowledge, 2002.*
6. *Sattorzoda, Abdunabi. Addenda to Persian Rhetoric`s. – Dushanbe: Men-of-Letters, 2011.*
7. *Tattavi, Abdurrashid. Muntakhab-ul-Lugat. Text preparation, introduction, commentaries and indications: Amon Nurov. – Dushanbe: Chief scientific editorial-board of the Tajik National Encyclopedia, 2003. -780 pp.*
8. *Dictionary of the Tajik Language. In two volumes. Soviet Encyclopedia, 1969.*
9. *Encyclopedia of Literature and Art. In three volumes. V.3. – Dushanbe: Chief scientific editorial-board of the Tajik National Encyclopedia, 2004. -518 pp.*